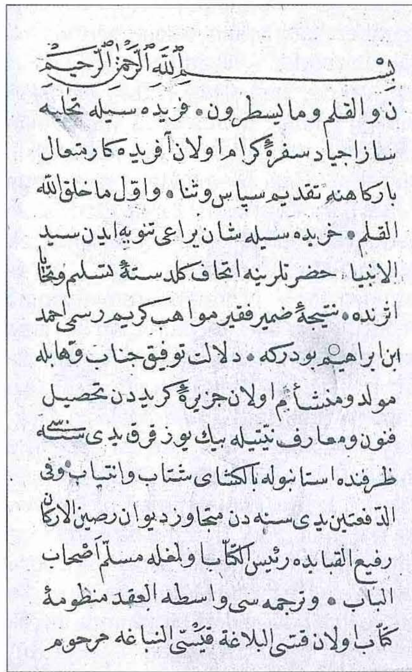
mek mümkün iken, her nedense halîka yadırganmış, Rakka valisi bulunduğu sırada (1164-1168) bir nüshası kendisine sunulan Râgıb Paşa da esere *Sefînetü'r-rüesâ* denmesini uygun görmüş olduğundan daha çok bu sonuncu da yaygınlık kazanmıştır. Nitekim Millet (Ali Emîrî, nr. 720) ve Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 2296) kütüphanelerindeki nüshalarında "halîka" kazınarak "sefîne" şeklinde düzeltilmiş, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshası ise (TY, nr. 2463) *Sefînetü'r-rüesâ* olarak kayda geçirilmiştir. Asıl garibi, 1269'da (1853) yapılan taş basmasına esas olan yazma nüshada eserin adı *Halîkatü'r-rüesâ* şeklinde iken basmada bir nokta atılarak "Halîfetü'r-rüesâ"ya dönüştürülmüş ve yanlış adlandırma bu şekilde devam edip gitmiştir.

Halîka'nın telifi sırasında yazarın kullandığı kaynakları, İslâm'daki ilmî tarihçilik geleneğine uygun olarak umumiyetle eserde zikrettiği dikkati çekmektedir. Bunlar Dîvân-ı Hümâyun kayıtları (evkaf, muhasebe kayıtları, resmî defterler, vakfiyeler, temliknâmeler), münşeat mecmualarında mevcut nâme metinleri, ebcedle düşürülmüş tarihler başta olmak üzere belli başlı kronikler ve biyografi kitaplarından *Târîh-i Nişancı, Künhü'l-ahbâr, Târîh-i Selânikî, Mir'ât-ı Kâinât, Nuhbetü't-tevârîh ve'l-ahbâr*, Hasanbeyzâde, Küçük Çelebizâde tarihleri, Fındıklılı'nın *Nusretnâme*'si *eş-Şeḳāʾiḳu'n-nuʿmâniyye* ile Atâî ve Uşşâkīzâde zeyilleri, Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü'ş-şuarâ*'sı, Kafzâde Fâizî'nin *Zübdetü'l-eşʿâr*'ı ve *Keşfü'ẓ-ẓunûn*'dur. Zaman zaman bunlardaki bilgileri tamamlamak veya düzeltmek için de devrine yetiştiği kimselerin bilgilerine müracaat etmiştir. Ayrıca Ahmed Resmî Efendi'nin, o sırada hayatta olan reîsülküttâblara biyografilerini ekleyerek eserini takdim ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Nâilî Abdullah Paşa'ya (Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 720), Tezkire-i evvel Abdullah Efendi'ye (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. mükerrer 2092) ve Reis Ahmed Efendi'ye (İÜ Ktp., TY, nr. 2453) sunulan nüshalar bu şekildedir.

Eserin ilk telifinden sonra müellif elde ettiği bilgileri, kayınpederinin kütüphanesinde bulunan kendi nüshasına 1165-1195 (1752-1781) arasında (Koca Râgıb Paşa Ktp., Reîsülküttâb, nr. 639) derkenarlar halinde ilâve etmiştir. Bu ilâvelerin çoğu, derkenar notu halinde bazan da metne dahil edilerek çoğaltılan çeşitli nüshalara yansıdığı gibi taş basmasında da yer almıştır. Bununla birlikte ancak müellif nüshasında bu notlar mantıkî bir seyir takip etmektedir. Ayrıca müellifin tahkik fikrinin derecesi de bu notların incelenmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim bu derkenarlar sayesinde ilk telifte gözden kaçan bazı hataların düzeltildiği, bazı noksanların tamamlandığı ve müphem hususların açıklığa kavuşturulduğu dikkati çekmektedir. Hatta bazı biyografi bendlerinin karıştırılmış olduğu sonradan farkedilerek bunlar düzeltilmiş, bazı tarihler de tashih edilmiştir. Meselâ matbu nüshada 1032 (1623) olarak verilen Yaycızâde'nin öldürülmesi tarihi (s. 25), daha sonra Okmeydanı'ndaki mezar kitâbesine dayanılarak müellif nüshasında (vr. 19ᵃ) 1033 (1624) olarak düzeltilmiştir. Yine 930'da (1524) katledildiği belirtilen Haydar Çelebi'nin (s. 6) reîsülküttâblığının 906'ya (1500) kadar uzadığına, Kansu Gavri'ye gönderilen bir tehniyetnâmede görülen isminden istidlâl olunarak işaret edildiği gibi Amasyalı Mehmed Beyefendi'nin (s. 44-46) reîsülküttâblığa yükselme sebebi de sadece müellif nüshasında yer alan bir derkenarda açıklanmıştır (diğer örnekler için bk. Kütükoğlu, s. 208). Telif ve tashih merhalelerini ve esere kademe kademe son şeklin nasıl verildiğini en iyi aksettiren bahis Râgıb Mehmed Paşa'nın biyografisine ait olan kısımdır (s. 70-81). Ancak bu konuda da müellif nüshası ile matbu metin arasında farklar bulunmaktadır.

بسم الله الرحمن الرحيم
ن والقلم وما يسطرون • فريده سيله تحليه
سازاجياد سفرۀ كرام اولان آفريده كار متعال
بارگاهنه تقديم سپاس وثنا • واول ما خلق الله
القلم • خريده سيله شان يراعى تنويه ايدن سيد
الانبيا حضرتلرينه اتحاف كلدستۀ تسليم وتحايا
اثرنده • نتيجۀ ضمير فقير مواهب كريم رسمى احمد
ابن ابراهيم بودركه • دلالت توفيق جناب وهابله
مولد ومنشأيم اولان جزيرۀ كريددن تحصيل
فنون ومعارف نيتيله بيك يوز قرق يدى سنه‌سى
ظرفنده استانبوله باكتساى شتاب وانتياب وفى
الذ فعتين يدى سنه دن متجاوز ديوان رصين الاركان
رفيع القبابده رئيس الكتّابا ولغله مسلم اصحاب
الباب • وترجمه سى واسطه العقد منظومۀ
كتّاب اولان فتى البلاغة قيسىّ النباغه مرحوم

Halîkatü'r-rüesâ'nın ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2296)

Râgıb Paşa'dan sonra Seyyid Hayri Efendi'ye kadar reîsülküttâblığa gelen kişilerin listesi (10 Zilkade 1160-1 Zilhicce 1195/13 Kasım 1747-18 Kasım 1781) ve bunlara ait kısa notlar, mühim değerlendirmeler müellif nüshasına işaretlenmiş (Râgıb Paşa Ktp., Reîsülküttâb, nr. 639, vr. 55ᵇ, 56ᵇ, 57ᵃ) ve buradan naklen bazı yazmalarda yer almıştır (meselâ Millet Ktp., Ali Emîrî, Tarih, nr. 720, vr. 50ᵇ). Eserin Türkiye ve Türkiye dışındaki kütüphanelerde çeşitli nüshaları olmakla birlikte müellifin kaleminden çıkan ilâveli nüshanın mevcudiyeti diğerlerini değersiz kılmakta ve yapılacak çalışmalarda bu nüshanın göz önüne alınması gerekmektedir.

Beğenilen esere geleneğe uygun olarak daha sonra Süleyman Fâik Efendi tarafından zeyil yazılmış, Resmî'nin bıraktığı 1167 (1754) tarihinden 1219'a (1804) kadar elliye yakın reîsülküttâbın biyografisi ilâve edilerek ikisi bir arada taş basması olarak İstanbul'da 1269'da (1853) basılmıştır. Bu baskının önsöz ve indeks ilâvesiyle 1992'de tıpkı basımı da yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Resmî, *Halîfetü'r-rüesâ*, İstanbul 1269 → İstanbul 1992; *TCYK*, s. 625-628, 667, 723; Bekir Kütükoğlu, "Sefînetü'r-rüesâ'nın İlâveli Müellif Nüshasına Dâir", *Vekayiʿnüvis: Makaleler*, İstanbul 1994, s. 203-210 [Bu madde müellifin bibliyografyada adı geçen makalesi esas alınarak Mehmet İpşirli tarafından düzenlenmiştir].

 BEKİR KÜTÜKOĞLU

HALÎL
(الخليل)

Filistin'de Hz. İbrâhim ve ailesinin mezarlarının bulunduğu tarihî şehir.

Batı Şeria'da, Kudüs'ün 32 km. güneybatısı ile Gazze'nin 55 km. doğusunda suyu bol, mümbit bir arazi üzerinde yer alır. Milâttan önce II. binyılın ilk yarısında Ken'ânîler tarafından kurulmuş ve Ahd-i Atîk'te belirtildiğine göre önce "dört köy" anlamına gelen Kiryât Arba, daha sonra da Hebron adıyla anılmıştır (Tekvîn, 23/2; Sayılar, 13/22; Yeşû, 14/15, 15/13, 54, 20/7, 21/11; Hâkimler, 1/10). Ke-

lime anlamı "birlik, beraberlik; dostluk, arkadaşlık" olan İbrânîce Hebron adının şehre niçin verildiği konusu tartışmalıdır. Genel görüş ismin, şehrin dört ayrı yerleşim merkezinin birleşmesi sonucu oluşmasından dolayı verildiği (Grekçe'deki **tetrapolis** "dört şehir" gibi), daha sonra bunun halk arasında Ahd-i Atîk'te Hz. İbrâhim için kullanılan "Allah'ın dostu" sıfatıyla (II. Tarihler, 20/7; İşaya, 41/9) birleştirildiği yolundadır (çeşitli görüşler için bk. *İDB*, II, 575-576; III, 37; *NBD*, s. 516-517, 700-701; *İA*, V/1, s. 155; *EI²* [İng.], IV, 955-956; *EJd.*, VIII, 226). Şehrin bugünkü adı olan Halîl ise ("Allah'ın dostu" anlamındaki Halîlürrahman'ın kısaltılmış şekli) Hebron'un kazandığı ikinci anlamın Arapça karşılığıdır. Kiryât Arba adına Arapça kaynaklarda rastlanmaz; kullanılan isim Habrûn, Hafrûn veya Habrâ şeklinde yazılan Hebron'dur. Ancak Hz. Peygamber'in ashaptan Temîm ed-Dârî'ye, henüz müslümanlar tarafından ele geçirilmeden önce bu şehirdeki bazı arazileri iktâ ettiğini bildiren rivayetlerde (Abdülhay el-Kettânî, I, 226-236) Habrûn, Mertûm, Beyt Aynûn, Beyt İbrâhim isimleri geçmekte ve bunların Kiryât Arba'yı meydana getiren dört yerleşme merkezinin o dönemdeki adları olduğu sanılmaktadır (geniş bilgi için bk. *EI²* [İng.], IV, 955-956; ayrıca bk. *İA*, V/1, s. 156-158). Şehir ilâhî dinlerin üçünde de kutsal sayılır; çünkü Hz. İbrâhim, İshak, Ya'kūb ve onların bazı zevceleriyle apokrif kaynaklara göre Hz. Yûsuf'un kabirleri buradadır. Bundan dolayı Halîl müslümanlar arasında Mekke, Medine ve Kudüs'ten sonra en çok itibar edilen dördüncü şehir olarak bilinir ve Haçlı seferlerinden beri Kudüs'le birlikte Mekke ve Medine gibi Haremeyn-i şerîfeyn adıyla anılır.

Savaşlar ve depremler yüzünden defalarca yıkılan Halîl şehrine Emevîler ve Abbâsîler özel bir itina gösterdiler. Emevîler döneminde İslâm mimarisine göre tekrar yapılan ve adına Haremü'l-Halîl denilen meşhed Abbâsîler devrinde cami haline getirildi. Haçlı seferlerinin başlamasından yarım yüzyıl önce bölgeyi gezen (1047) seyyah Nâsır-ı Hüsrev *Sefernâme* adlı eserinde, kendi deyimiyle Meşhed-i Halîlürrahman'ın bulunduğu Halîl'in Kudüs'ten 6 fersah mesafede olduğundan bahseder ve buradaki mezarları uzun uzun anlatır. Haçlılar, Hebron Saint Abraham dedikleri şehri 1099'da ele geçirdiler ve meşhed-camiyi yıkarak yerine bir kilise inşa ettiler. Yâkūt el-Hamevî, 567'de (1171-72) şehre gelen Ali b. Ebû Bekir el-Herevî'den naklen, Kudüs Kralı II. Baudouin döneminde (1118-1131) peygamber kabirlerinin bakım görmüş olduğunu söyler. Selâhaddîn-i Eyyûbî Halîl'i Haçlılar'dan geri alınca (1187) yaptıkları kiliseyi camiye dönüştürdü ve Askalân Camii'nin minberini buraya naklettirdi. Haremü'l-Halîl Memlükler döneminde I. Baybars tarafından tamir ettirildi ve yahudilerle hıristiyanlara yasaklandı. el-Melikü'l-Mansûr Kalavun 1280-1281'de yeniden tamir ettirdiği haremin yanına Ribâtü'l-Mansûrî adıyla bir ribât, daha sonra da Bîmâristânü'l-Mansûrî adında bir hastahane ile büyük su sarnıçları yaptırdı. Çok sayıda hacı adayının Mekke'ye Halîl üzerinden gitmesi sebebiyle ihtiyaç duyulan sarnıçlara 1313 yılında yenileri eklenmiş, Muhammed b. Kalavun da haremin diğer tarafına bir cami inşa ettirmiştir. XV. yüzyılın sonlarına doğru bölgeyi gezen Ebü'l-Yümn Mücîrüddin el-Uleymî, Halîl'in dört bir yanında birçok mescidin bulunduğundan, evlerin Kudüs'tekiler gibi taştan ve düz damlı olduğundan, Haremü'l-Halîl'den başka şehirde en çok zâviye, ribât, medrese, bîmâristan ve su sarnıcı gibi yapılarla bağ ve bahçelerin dikkatini çektiğinden bahseder.

1517 yılında bölgedeki diğer yerler gibi Halîl de Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdi. Yavuz Sultan Selim peygamber kabirlerini ziyaret ederek bazı tamirler yaptırdı. Osmanlılar'ın kurduğu idarî sisteme göre Halîl Kudüs sancağına bağlı bir nahiye merkezi oldu. Ülkenin her tarafından hacca gidenlerin buradan geçerken dinlenmeleri için vakıf tesisleri kuruldu. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Haremü'l-Halîl tamir ettirilmiş, yeni sarnıçlar ve havuzlar yaptırılmış, eskiden mevcut olanlar da genişletilmiştir. 14 Mart 1571 tarihli bir fermanla Kudüs Beyi Ahmed Bey'den, Halîl'de bulunan güherçilenin çok iyi olması sebebiyle Osmanlı donanmasının ihtiyacını karşılayacak barutun burada imal edilmesi istenmiş, böylece şehir ilâve bir gelir kaynağına kavuşmuştur. Bu hareketli bölgede yol kesip rahatsızlık veren bedevîler Osmanlılar'ı bir hayli uğraştırmış, kervanları bunlardan koruyabilmek için hac yolları üzerinde yer yer kaleler yaptırılmış, ayrıca yöre topraklarında timar ve zeâmet sistemi uygulanmıştır.

XVIII. asrın son yıllarında Napolyon savaşları dolayısıyla Filistin sahil şehirleri büyük bir tehdit altına girince, huzurun devam ettiği Halîl gibi iç kesimde kalan yerleşim merkezlerinde ticaret eskisine oranla daha fazla artış gösterdi. O dönemde cam sanayiinin yanı sıra sabun, özellikle de pamuk ve yün ipliği imalâtı gelişmiştir. Çeşitli sanayi mâmullerinin yanında bölgenin burada tabaklanan koyun, keçi ve sığır derileri şehrin ününü arttırmış ve Akabe'ye giden ticaret kafileleri buradan geçmiştir. İşlenmiş deriler Şam, Halep, Kahire ve Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde satılır ve bu ticaretten Halîl esnafı çok gelir elde ederdi.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Halîl bölgesinde bulunan şeyhler, kullandıkları devlet arazilerinin karşılığı olan vergiyi Osmanlı Devleti'ne ödemedikleri için Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa onların üzerine gönderildi (1834). İbrâhim Paşa şeyhleri itaat altına aldı ve Halîl mütesellimi olarak tayin edilen Şeyh Abdurrahman b. Amr'ı Kudüs'te oturan Dizdar Ahmed Ağa'ya bağladı. Ancak bir süre sonra yine ihtilâf çıktı ve Dizdar Ahmed Ağa yanına Kudüs müftüsünü de alarak Halîl'e gitti (1839). Şeyh Abdurrahman ile anlaşma sağlanamayınca Mısır Valiliği, Gazze mütesellimi Îsâ Ağa'dan onu ortadan kaldırmasını istedi. Zor durumda kalan Şeyh Abdurrahman Ürdün'ün doğusuna doğru kaçtı. Fakat daha sonra İbrâhim Paşa'nın Vehhâbîler'le mücadele için Necid taraflarına gitmesi üzerine (1840) Halîl'e girip Osmanlı Devleti'ne karşı tavır koyarak kendini bölgenin valisi ilân etti. Böylece Halîl'de bir şiddet ve terör dönemi başladı; bu arada şehirde yaşayan yahudi ve hıristiyanlara ağır vergiler kondu. Şeyh Abdurrahman 1846'da tekrar itaat altına alındı ve Sultan Abdülmecid'e bağlılığını bildirdi, ancak 1859 yılında yine isyan etti. Bunun üzerine Kudüs hâkimi Süreyyâ Paşa bölgeye sefer düzenledi (1862) ve başarılı olduğu bu mücadelenin sonunda Şeyh Abdurrahman ile kardeşi Sellâme'yi esir alarak İstanbul'a gönderdi. Osmanlı Devleti'nin Şeyh Abdurrahman'ı Rodos'a sürgün edip Halîl'e bir kaymakam tayin etmesiyle bölgedeki iktâ dönemi sona ermiş oldu.

Osmanlı Devleti kayıtlarında Halîlürrahman adıyla geçen Halîl, Kudüs mutasarrıflığına bağlı bir nahiye merkezi iken XIX. yüzyılın sonlarına doğru buraya altmış iki köy ve iki nahiye bağlanmış ve Kudüs'ün sancak olması üzerine de ona bağlı bir kaza merkezi haline getirilmiştir. Halîl mukaddes mahal kabul edildiğinden Osmanlı topraklarına katıldığı XVI. yüzyıldan itibaren bazı imtiyazlara sahip olmuştur. Kudüs kadısına gönderilen 19 Eylül 1568 tarihli bir fermandan,

bölgeye konulan hâne-i avârız vergisinden Kudüs ve Halîlürrahman ahalisinin hariç tutulduğu öğrenilmektedir. Aynı şekilde hac yolları üzerinde kalan Halîl ile civarındaki yerleşim merkezlerini âsi bedevîlerin saldırılarından ve tehditlerinden uzak tutma mücadelesine katılanlar da avârız-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muaf kabul edilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye gelen sükûn ve emniyet ticarî ve içtimaî hayatı canlandırdı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile Halîl'de yeni bir gelişme gözlendi. Avrupalılar takip ettikleri politika gereği bölgeye daha çok önem verdiler ve başta tüccarlar olmak üzere çeşitli mesleklere mensup birçok kiyişi Kudüs gibi buraya da yerleştirerek yeni okullar ve müesseseler açtılar; 8-10.000 civarında olan nüfus kısa sürede 14.000'e yükseldi. İngiliz mandası döneminde (1917-1948) Halîl daha fazla önem kazandı ve 1922 yılında mandanın güney kesimine bağlı bir idare merkezi haline getirildi. Bu yıllar, yahudilerin İngiliz himayesinde mukaddes topraklara yerleşmeye başladıkları dönemi teşkil eder. 1922'de Halîl'de nüfusun 16.577'ye, 1931'de 17.531'e ve 1945'te de 24.560'a yükseldiği görülmektedir. Bu planlı göç hareketlerine karşı çıkıldıysa da başarı sağlanamadı. 1948'de bölgede kurulan Ürdün Krallığı'na dahil edilen Halîl, 1967 Haziranında meydana gelen Altı Gün Savaşı sonunda Batı Şeria bölgesindeki Kudüs ve diğer yerleşim merkezleri gibi İsrail işgali altına girdi. 1961 yılında 37.878 olan nüfus 1967'de 49.364'e ulaştı; 1984 yılı tahminlerine göre 75.000, 1997'de ise yaklaşık 100.000 idi.

Halîl'de Yahudileştirme Hareketleri. Halîl, İsrail işgali altındaki bölgede Kudüs'ten sonra yahudileştirilmesine çalışılan en önemli merkezdir. Bunun sebebi, dinî açıdan buranın Kudüs'ün yanında ikinci önemli şehir kabul edilmesidir. Hatta bazı siyasetçilere göre Kudüs'ten daha önemlidir; çünkü Halîl, Kudüs'ün Hz. Dâvûd'un başşehri olmasına karşılık İsrâiloğulları'nın ata peygamberlerine ve hanımlarına ait kabirlerin bulunduğu mübarek şehirdir. Bundan dolayı 1967'de İsrail yönetiminin başlamasıyla birlikte yoğun bir yahudileştirme programı uygulamaya konulmuş ve şehrin çevresinde yeni yerleşim merkezleri kurmak için faaliyete geçilmiştir. İlk kurulan yerleşim merkezi Halîl-Kudüs yolu üzerindeki Kifâr Asyûn'dur (27 Eylül 1967). Bunun arkasından şehrin eski adının yaşatılması amacıyla Kiryât Arba denilen en büyük merkezin kurulmasına başlanmış (Nisan 1968) ve ilk merhalede Cebelires ile Cebelicevher arasındaki çevreye hâkim yüksek kesimde bulunan Araplar'a ait 1200 dönüm tarım arazisi ve üzüm bağları kamulaştırılarak özellikle Sovyetler Birliği ve diğer ülkelerden gelen yeni göçmenler buralarda kurulan mahallelere yerleştirilmiştir. 1981 yılı başlarında kamulaştırılan arazi 3000 dönüme, yerleştirilen ailelerin sayısı da 1500'e çıkmıştır. Karmel ve Maon kesimlerinde de yeni yerleşim merkezleri kuran İsrail yönetimi, şehrin içinde özellikle Haremü'l-Halîl çevresinde arkeolojik kazılar yapıp eski dönemlere ait kalıntıları meydana çıkarmak ve bu vesileyle çeşitli İslâm eserlerini ortadan kaldırmak suretiyle şehre yahudi damgası vurmaya çalıştı. Bu arada 1929'da yıkılan tarihî yahudi mahallesi ihya edildi ve Haremü'l-Halîl'in karşısında büyük bir sinagogun yapımına başlandı; Hadasah ismiyle bilinen tarihî binada da bir yahudi okulu açıldı. 1980'de Haremü'l-Halîl'in yönetimi müslümanlardan alınarak Kiryât Arba idaresine bağlandı ve burada müslümanlara ayrılan ibadet süreleri kısaltılıp yahudilere öncelik tanındı; ayrıca yahudi âyinlerinin yapılabilmesi için caminin büyük bir kısmına sıra ve sandalyeler konuldu. 25 Şubat 1994 günü asker kıyafeti giymiş bir yahudi doktorun sabah namazını kılan cemaatin üzerine makineli tüfekle ateş etmesi ve arkasından çıkan olaylar sonucu altmış yedi kişi öldü, 300 kişi yaralandı.

13 Eylül 1993'te Washington Antlaşması ile başlayan İsrail-Filistin barış süreci içinde 28 Eylül 1995'te imzalanan II. Oslo Antlaşması'na göre, 1979 yılında Halîl şehir merkezine yerleştirilen birkaç yüz yahudiyi korumakla görevli 1500 askerin 15 Mayıs 1996 tarihinde çekilmesi gerekiyordu. Şehrin % 85'ini terkedecek askerler yahudi yerleşimcileri koruyacak şekilde mevzilenecekti. Ancak İsrail hükümeti çeşitli gerekçelerle bu çekilmeyi devamlı erteledi. Barış görüşmelerinin tekrar başlayacağı sırada İsrail hükümetinin, Mescid-i Aksâ ile ağlama duvarı arasındaki yahudilerin Kudüs'e girişlerinin simgesi kabul edilen tarihî tüneli açması, Mescid-i Aksâ'nın yıkılmasına yönelik bir girişim sayılarak protesto edildi. 26 Eylül 1996'da Kudüs'te yapılan gösterilerde altmış sekiz Filistinli ile on beş İsrail askeri hayatını kaybetti. Gerek bu olay gerekse İsrail hükümetinin Haremü'l-Halîl'in altında da bir tünel açma teşebbüsü sebebiyle Halîl'de büyük gösteriler yapıldı. Bunun üzerine şehirde sokağa çıkma yasağı ilân edildi ve dışarıda görülen onu aşkın müslüman İsrail askerlerince öldürüldü. Daha sonra tekrar başlatılan barış görüşmeleri 14 Ocak 1997 tarihinde anlaşma ile sonuçlandı. İsrail parlamentosunun anlaşmayı onaylaması üzerine İsrail askerleri 17 Ocak'ta Halîl'in % 80'ini Filistin Özerk Yönetimi'ne terketti. 20.000 müslümanın yaşadığı ve Haremü'l-Halîl'in bulunduğu kesim ise İsrail'in kontrolünde kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

TSMA, Halîlürrahman Vakıf Muhasebesine Dair, nr. E 107, 7321; nr. D 1881, 3752, 3992, 4338, 8754, 8915; TSMA, Halîlürrahman'da Peygamber Merkadlerini Gösteren Tahrirat, nr. E 9247; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt*, I/2, s. 75; VII/2, s. 129-130; Belâzürî, *Fütûḥ* (Fayda), s. 184; İbn Havkal, *Ṣûretü'l-arż*, I, 172; Makdisî, *Aḥsenü't-teḳāsîm*, s. 172-173; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), Beyrut 1983, II, 70-74; Bekrî, *Muʿcem*, II, 420; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâḳ*, Leiden 1964, s. 363; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, II, 387; İbn Battûta, *Tuḥfetü'n-nüẓẓâr*, I, 37-39; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târîḫi'l-Ḳuds ve'l-Ḫalîl*, Bulak 1283, s. 58-131, 425-427, 429, 632-633, 647; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 504-514; Fîlîb-Ferîd el-Hâzin, *Mecmûʿatü'l-muḥarrerâti's-siyâsiyye ve'l-mufâveḍâti'd-düveliyye ʿan Sûriyâ ve Lübnân*, Beyrut 1910, I, 343-380; G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, s. 309-327; F. M. Abel, *Hebron: le Haram al-Khalil*, Paris 1923, tür.yer.; *Delîlü'l-Ḥaremi'l-İbrâhîmî eş-Şerîf* (nşr. el-Meclisü'l-İslâmiyyü'l-A'lâ), Kudüs 1346; *Ḥurûbu İbrâhîm Bâşâ el-Mıṣrî fî Sûriyâ ve'l-Anadûl*, Kahire 1927, tür.yer.; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine: 1552-1615*, London 1960, s. 15-16, 39-40, 71-76, 85-86, 101-102, 111, 116-117, 129, 132, 137-138, 145, 148, 151-158, 163, 168, 190; V. R. Gold, "Hebron (city)", *IDB*, II, 575-577; a.mlf., "Kiriath Arba", *a.e.*, III, 37; A. Cohen, *Palestine in the XVIII th Century*, Jerusalem 1973, s. 169-171, 300; F. F. Bruce, "Hebron", *NBD*, s. 516-517; a.mlf., "Kiriath Arba", *a.e.*, s. 700-701; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), I, 226-236; Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *Bilâdünâ Filisṭîn*, Amman 1983, V/2, s. 9-347; Mahmûd el-Âbidî, "ʿUrûbetü'l-emâkin ve'l-buḳāʿ fî Filisṭîn ḳable duḫûli benî İsrâʾîl", *Buḥûşü'l-müʾtemeri'l-coğrâfiyyi'l-İslâmiyyi'l-evvel*, Riyad 1984, IV, 426-449; a.mlf., "el-Ḥaremü'l-İbrâhîmî", *el-Fayṣal*, I/4, Riyad 1977, s. 133-138; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 235; II, 4, 267; III, 60, 169, 191; *Ḳāmûsü'l-aʿlâm*, III, 1920-1921; E. Honigmann, "Halîl", *İA*, V/1, s. 155-158; M. Sharon, "al-Khalîl", *EI²* (İng.), IV, 954-961; "Hebron", *EJd.*, VIII, 226-236; "el-Ḫalîl", *Mv.Fs.*, II, 352-359.

MUSTAFA L. BİLGE

Haremü'l-Halîl. Hz. İbrâhim, eşi Sâre vefat edince Hebron'da içinde bir mağara bulunan ağaçlık bir arazi satın alarak onu mağaraya gömmüş, daha sonra kendisi de vefatında buraya defnedilmiştir

(Tekvîn, 23/9; 25/9). Onların arkasından oğulları Hz. İshak ile hanımı Rebeka da aynı yere gömülünce Filistin halkı, mezarları Mısır'da bulunan Hz. Ya'kūb ile hanımı Lea ve oğlu Hz. Yûsuf'u da kutsal saydıkları ve adını Machpelah (çift) koydukları bu mağaraya taşımışlardır. Halk arasında Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın da burada medfun olduğuna inanılmaktadır.

Yahudi Kralı Herod zamanında (m.ö. 40-4) Machpelah ve çevresi duvarlarla çevrilerek bir meşhed haline getirilmiş ve burası tarih boyunca çeşitli değişikliklere uğrayarak bugünkü Haremü'l-Halîl (el-Haremü'l-İbrâhîmî), Meşhed-i İbrâhîm veya Mescid-i İbrâhîm denilen son şeklini almıştır. Bizans döneminde Herod'un yaptırdığı meşhedin mimarisinden faydalanılarak bir ibadet-ziyaret yeri inşa edilmiş, Emevîler ise bu ziyaretgâh ile mağaradaki mezarlara İslâmî bir biçim vermişler, Abbâsîler de burayı camiye çevirmişlerdir. Fâtımîler zamanında ziyaretgâhın doğu duvarına bir kapı açtırılarak ziyaretçilerin mağaranın içine kadar girmeleri sağlanmış ve ayrıca duvarlarla mezarlar tezyin ettirilmiştir.

Haçlılar şehri ele geçirdiklerinde (1099) caminin yerine Gotik üslûpta üç nefli bir kilise inşa etmişler, Kudüs Kralı II. Baudouin de ziyaretgâhın etrafındaki duvarları tamir ettirip önüne kemerli bir revak ekletmiş ve düz dam örtüyü de meyilli çatı haline getirtmiştir. 1187'de Halîl'i Haçlılar'dan geri alan Selâhaddîn-i Eyyûbî kiliseyi camiye dönüştürerek Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın Askalân'daki Hz. Hüseyin Meşhedi için yaptırdığı ahşap minberi buraya naklettirdi; el-Melikü'l-Muzaffer Şerefeddin Îsâ da bazı eklemelerle ziyaretgâhın revaklarını yeniletti. 1267'de Memlük Sultanı I. Baybars mezarların bulunduğu kapalı alanın önüne bir mescid yaptırdı; Sultan Kalavun ise 1286'da ziyaretgâhın iç mekânını yeniden tezyin ettirdi ve mezarların üzerlerini kubbelerle örttürerek birer türbe haline getirtti. Daha sonra caminin yetersiz kalması üzerine Haremeyn nâzırı ve saltanat nâibi Emîr Ebû Saîd Sencer el-Câvülî, 1318-1320 yıllarında binaya doğu tarafından bir revakla bitişen bir mescid yaptırdı; Suriye Valisi Tengiz de 1332'de bu mescidin duvarlarını mermerle kaplattı. Memlük Sultanı Berkuk zamanında Halîl valisi olan Şehâbeddin Ahmed el-Yağmurî 1394'te, Kadınlar Mescidi denilen Hz. İbrâhim'le Hz. Ya'kūb'un türbeleri arasındaki kısma Mâlikîler için yeni bir mihrap eklettirerek Bizans dönemine ait batı duvarına Hz. Yûsuf'un türbesinin karşısına gelecek şekilde ikinci bir kapı açtırdı ve bütün türbeleri elden geçirtti. Haremü'l-Halîl, 400 yıllık Osmanlı idaresi döneminde imparatorluk topraklarındaki harem-i şeriflerden biri olarak özenle korunmuştur. 1552 tarihli bir vesikadan, Memlükler döneminden beri onarım ihtiyacı içinde olduğu belirtilen harem tavanlarının Şam'dan gönderilen sanatkâr ustalara tamir ettirildiği öğrenilmektedir. 1583 tarihli bir mühimme defteri kaydında da Haremü'l-Halîl'de hizmet için hadım harem ağalarının görevlendirilmesinden bahsedilmekte ve bunların kadın ziyaretçiler için daha uygun oldukları söylenmektedir. Harem, 1612'de I. Ahmed ve 1896'da da II. Abdülhamid tarafından esaslı şekilde tamir ettirilmiştir.

65 × 35 m. boyutlarında küçük bir kale görünümünde olan Haremü'l-Halîl değişik dönemlerde şekillendiğinden farklı üslûp özellikleri arzeder. 2,5 m. kalınlığında ve 12 m. yüksekliğindeki sur duvarları, çoğu blok halinde düzgün kesme taş malzemeyle örülmüş ve dış cephelerde köşeli yarım pâyelerle takviye edilerek tepede mazgal dendanlarıyla donatılmıştır. Binanın kuzeybatı köşesinde bu yöredeki girişle sur duvarına bitişik yapılan Hz. Yûsuf Mescidi, Türbesi ve onun önüne sonradan açılan giriş, doğu cephesinde ise Sencer el-Câvülî'nin yaptırdığı yine sur duvarına bitişik mescidle bu yöndeki giriş yer almaktadır. Sur duvarlarının içinde kalan asıl mukaddes mekân iki ana bölümden oluşur; bunlar girişlerin açıldığı, Hz. İbrâhim, Hz. Yâ'kūb ve hanımlarının türbelerinin bulunduğu eski ziyaretgâh kısmı ile, ondan üç kapı ile geçilen ve Hz. İshak'la hanımının türbelerini barındıran Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin camiye çevirdiği kilisedir.

Girişlerin açıldığı ilk ana bölüm, etrafı revaklarla çevrili bir iç avlu ile dört türbeden meydana gelir. Türbelerin caminin arka duvarına bitişik olanlarından sağdaki Hz. İbrâhim'e, soldaki Sâre'ye, kuzeybatıdaki Hz. Ya'kūb'a ve diğeri de onun hanımı Lea'ya aittir. Peygamber türbeleri sekizgen, hanımlarınınkiler altıgen planlıdır. Avlunun iki yanında, ikişerli gruplar halinde ele alınan türbelerin aralarında tonozlarla örtülü giriş mekânları ile yanlarında revaklar bulunmaktadır. Peygamber türbelerinin batısında kalan revak Kadınlar Mescidi, bunun mihrap önü bölümü ise Hz. Âdem'in makamı olarak ayrılmıştır. Duvarlar değişik motif ve kompozisyonlar sergileyen mozaik, çini ve kalem işi bezemelerle süslüdür.

İkinci ana bölümü oluşturan camiye, Hz. İbrâhim ile eşinin türbeleri arasında ve iki yanlarında yer alan girişlerden geçilir. Üç nefli olan harim, ortadaki dört pâye ile duvarlara yaslanmış ikişer yarım pâyeye oturan çapraz tonozlarla örtülmüştür. Pâyelerden başlayıp kademeli sivri kemerler boyunca devam eden kalın silmeler tonoz merkezlerinde sona ermektedir. Orta nef diğerlerinden daha yüksek tutularak üzeri dıştan çift meyilli çatı ile kapatılmıştır. Bu bölümde, kıble duvarının önündeki pâyelere bitişen dikdörtgen planlı, iki renk taş örgülü ve üzerleri piramit çatı ile örtülü sanduka şeklinde iki türbe bulunmaktadır. Hz. İshak ve eşi Rebeka'ya ait olan bu türbelerin duvarlarına açılan hâcet pencerelerinden içerideki sandukalar görülmektedir. Derin oyulmuş yarım daire planlı ve zengin mozaik-mermer süslemeli mihrapla Fâtımî dönemine ait ceviz ve abanoz ağaçlarından yapılmış kûfî kitâbeli, geometrik tezyinatlı minber fevkalâde dikkat çekicidir. İç mekân, kuzey ve orta nefin yükseltilmiş üst duvarlarında açılan pencerelerle aydınlatılmıştır. Hz. İshak'ın sandukası hizasında, kıble ve kuzey duvarı önlerinde asıl mezarların bulunduğu mağaraya inilen merdivenli iki kuyu yer almaktadır. Güneybatı ve kuzeydoğu köşelerinden yükselen kare kesitli tek şerefeli iki minare Memlük üslûbundadır.

Peygamber kabirleri sebebiyle İslâm âleminin her tarafından yıl boyunca gelen ve özellikle şehrin hac yolları üzerinde bulunmasından dolayı hac mevsiminde sayıları daha da artan ziyaretçiler Tanrı misafiri sayıldığından Haremü'l-Halîl'de ağırlanırlardı. Burada kendilerine "Halîl İbrâhim sofrası"nda, "men" denilen 1/2 kilogramlık bir ekmekle zeytin ve çorba gibi basit bir katıktan oluşan ve "es-simâtü'l-Halîlî, simât-ı şerîf, el-adesü'l-Halîlî" adlarıyla anılan bir yemek ikram edilirdi. İslâm'dan sonra gelişen ve Hz. İbrâhim'in misafirperverliğini, cömertliğini sürdürmeyi amaçlayan bu âdet çok benimsenmiş ve bütün dönemlerde yaşatılmasına çalışılarak masraflarının karşılanması için özel vakıflar kurulmuştur. Bu hususta Muhammed b. Ahmed el-Makdisî tarafından verilen ilk bilgiler daha sonra bölgeye gelen seyyahların eserlerinde de tekrar edilmiştir. Ebü'l-Yümn el-Uleymî, burada günde 14.000 veya 15.000 adet ekmeğin pişirildiğini söylemektedir. Memlükler döneminde "ceşîşe" (deşîşe) denilen çorba türü yemekten

Evliya Çelebi "çorba-yı Halîl" diye bahseder ve özellikle içtiği bir kâse buğday çorbasının tadını herhangi bir vezir veya âlimin sofrasındaki çorbada bulamadığını belirtir. Ayrıca her gün 7000 sahan yemek dağıtıldığını ve şehirdeki evlerin hiçbirinde ocak yakılmayıp bütün ahalinin Haremü'l-Halîl mutfağından istifade ettiğini anlatır ve bu mutfakta Hz. İbrâhim zamanından beri ateşin hiç sönmediği rivayetini nakleder. Osmanlı idaresinin ilk dönemlerinde bu mutfağın ihtiyacı olan buğday Mısır'dan getirilmiştir. 1615 yılında Şam valisiyle kadısına gönderilen bir hükümde, Halîl'de verilen simât-ı şerîf için kuraklık sırasında Kıbrıs, Makedonya veya Trakya'dan buğday getirilmesinin emredildiği görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl bi-târîhi'l-Ḳuds ve'l-Ḫalîl*, Amman 1973, I, 59-63; L. H. Vincent v.dğr., *Hébron: le Haram al-Khalil*, Paris 1923; I. S. Horowitz, *Ereẓ Yisrael u-Shekhenoteha*, Jerusalem 1923, s. 248-263; R. de Vaux, "Macpélah", *DBS*, V, 618-627; V. R. Gold, "Machpélah", *IDB*, IV, 218-220; Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *Bilâdünâ Filisṭîn*, Amman 1983, V/2, s. 51-57, 67-68, 70-72, 331-338; M. M. Şerrâb, *Mu'cemu büldâni Filisṭîn*, Beyrut 1407/1987, s. 355-359; Nebîl Hâlid el-Ağa, *Medâ'inü Filisṭîn: dirâsât ve müşâhedât*, Beyrut 1993, s. 83-86; Mahmûd el-Âbidî, "el-Ḥaremü'l-İbrâhîmî", *el-Fayṣal*, I/4, Riyad 1977, s. 133-138; *Zaman*, İstanbul 10.06.1996, s. 4; *a.e.*, 28.09.1996, s. 1, 5, 15; *a.e.*, 26.10.1996, s. 1, 5; *Türkiye*, İstanbul 27.09.1996, s. 1, 13; *Yeni Şafak*, İstanbul 08.10.1996, s. 1, 5; E. Honigmann, "Halîl", *İA*, V/1, s. 155-158; M. Sharon, "Al-Khalil", *EI²* (İng.), IV, 954-961; Dihhudâ, *Luġatnâme*, XI, 206-207; "el-Cevâmi' ve'l-mesâcid", *Mv.Fs.*, II, 91; III, 357-359.

 ABDÜSSELÂM ULUÇAM

HALÎL b. AHMED
(الخليل بن أحمد)

Ebû Abdirrahmân el-Halîl
b. Ahmed b. Amr
b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî)
(ö. 175/791)

Nahiv ve aruzu sisteme kavuşturan ünlü dil ve edebiyat âlimi.

100 (718) yılında Umman'da doğup Basra'da yetişti. Ezdî, Yahmedî, Basrî nisbeleriyle de anılır. Hac ve cihad için ayrılışı ve Horasan'a seyahati dışında hayatı boyunca bu şehirde yaşadığından daha çok Basralı olarak tanınır. Büyük bir ihtimalle 175 (791) yılında Basra'da vefat etti. 160 (777) veya 170'te (786) vefat ettiğine dair rivayetler de vardır. Yalnız Basra dil mektebinin değil asrının, hatta bütün İslâm tarihinin yetiştirdiği müstesna bir dil âlimidir. Çok yönlü bir ilim adamı olan Halîl b. Ahmed meşgul olduğu gramer, lugat, mûsiki gibi dalları ilmî usul ve kaideleriyle ilk defa vazetmesi ve bilhassa aruzu yeni bir ilim dalı olarak ortaya koyması ile şöhret bulmuştur.

Arap asıllı az sayıdaki dil ve edebiyat âliminden biri olan Halîl b. Ahmed'in babası İslâm âleminde Hz. Peygamber'den sonra Ahmed ismiyle anılan ilk kişidir (İbnü'n-Nedîm, s. 69, 70). Hocaları arasında, dil ve gramer çalışmalarında kendilerinden teşvik gördüğü Basra dil mektebi mensuplarından Îsâ b. Ömer es-Sekafî ile Ebû Amr b. Alâ'yı, lugat sahasında Ahfeş el-Ekber'i zikretmek gerekir. Bununla beraber tahsil hayatında hadis önde gelmiştir. Gençliğinde bir ara Hâricîler'in kollarından İbâzıyye'ye (veya Sufriyye) intisap ettiyse de hocası meşhur fıkıh ve hadis âlimi Eyyûb es-Sahtiyânî'nin tesiriyle bundan vazgeçip Sünnî akîdeye bağlanmıştır. Çok dindar olan Halîl b. Ahmed her yıl düzenli şekilde ya hacca gider veya cihada katılırdı. Basra'da babasından intikal eden bir bahçenin geliri ve doğancılık mesleğiyle geçinir, kamıştan yapılmış basit bir evde otururdu. Halîl b. Ahmed ilimden başka hiçbir şeye değer vermemiş, fakat öğrencileri onun ilmi sayesinde hem büyük âlim hem de servet ve mevki sahibi olmuşlardır (İbnü'l-Kıftî, I, 345). Zira ilmini ve buluşlarını kendisi kaleme almak yerine etrafındakilere öğretmeyi tercih eder, talebelerine ders öğrenmenin ve eser yazmanın usulünü de öğretirdi (Süyûtî, *el-Müzhir*, I, 80, 81). Onun gramer derslerine devam edip tuttuğu notları derleyerek *el-Kitâb*'ı vücuda getiren Sîbeveyhi bunların en meşhurlarından biridir. Kendisinden gramer, lugat, hadis ve şiir rivayet eden birçok talebesi arasında bilhassa lugatta Leys b. Muzaffer, hadiste Ali b. Nasr el-Cehdamî, şiir ve lugatta Müerric es-Sedûsî, hadis ve lugatta Nadr b. Şümeyl, gramerde Ahfeş el-Evsat ve Asmaî sayılabilir. Hamza el-İsfahânî'ye göre İslâm âleminde Halîl'in eserlerinde uyguladığı ilmî metotlardan faydalanmayan hiçbir âlim yoktur (İbn Hallikân, II, 245). Gerek Basra, Kûfe ve Bağdat dil mekteplerinde yetişen, gerekse sonraki asırlarda yaşayan bütün âlimler onun çok geniş bir ilme ve eşsiz bir zekâya sahip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hatta sahâbeden sonra ondan daha zeki, Arap dili ve edebiyatını daha iyi bilen bir kimsenin gelmediğini söyleyenler olmuştur (Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*, I, 558).

Halîl b. Ahmed, Arap dilinin gramerinin tesbiti ve harflerin mahreçlerine göre dizilen orijinal bir lugatının tedvin ve tertibinde, Arap nazım usulünün tesbit ve izahı, dolayısıyla mûsikiye dair çalışmalarında kendisinden önce varılan sonuçları toparlayıp ayıklamak, meseleleri yeniden ele alıp ıslah ve ikmal, terkip ve telif, nihayet terimlerini tarif etmek suretiyle bu sahaları insicamlı bir ilim veya ilim şubesi hüviyetine kavuşturmuştur. İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük filolog unvanına sahip bir ilim adamı olan Halîl b. Ahmed, müstesna bir zihnî meleke ile Arap gramerinde dağınık meseleler arasındaki girift ve son derece hassas münasebetleri yakalayıp bunları sağlam kaidelere ve umumi esaslara bağlamıştır. Nitekim filoloji tarihindeki mevkii henüz lâyıkıyla anlaşılmamakla beraber dil ve edebiyatın çeşitli sahalarındaki çalışmalarında onun isabetli ve bugüne kadar değerini korumuş bulunan birçok ortak hareket noktasını tesbit etmiş olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Arap nazmının ritim bakımından iç yapısını tahlil ve tesbit amacıyla aruz sistemini ortaya koyuşu, gramer çalışmalarında Arapça'nın bünyesini kolaylıkla inceleyebilmek için çareler arayışı, Arapça'yı tesbit faaliyetleri içinde özellikle Kur'an metnini, genel olarak da Arap yazısını yanlış okumaya meydan vermeyecek bir sistemle ve imlâ işaretleriyle ıslahı, dilin fonetiğine has orijinal bir lugat tedvini hep bir arada düşünülmüş ve aynı temellere oturtulmuş faaliyetlerdir (Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 19). Kendisiyle yakın dostluğu olan meşhur edip İbnü'l-Mukaffa', Halîl'in akıl ve zekâsının ilminden de çok olduğunu ifade etmiştir. Nitekim hiçbir harfini tanımadığı Süryânî alfabesiyle kaleme alınmış Arapça bir metni okuması, Grek diliyle yazılmış bir mektubu ise bir ay boyunca Grekçe çalışıp çözmesi, tarifini bilmediği bir göz ilâcının karışımının nelerden meydana geldiğini ilâcın yapıldığı kabı koklayarak tesbit etmesi ve bunun gibi inanılması güç, fakat güvenilir râvilerin rivayetleriyle sabit birçok meziyeti nakledilir. Şu hadise de onun akıl ve zekâsını meşgul olduğu işe nasıl teksif ettiğini göstermesi bakımından kayda değer: Alışverişe giden bir hizmetlinin aldatılmasını önleyecek bir çeşit hesaplama formülü üzerinde düşünmekte iken girdiği caminin sütunlarından birine başını çarparak yere düşmüş ve bu olay onun ölümüne sebep olmuştur (İbn Hallikân, II, 248).